

Ο Μύθος της ανακατάληψης της Κωνσταντινούπολης και η σημασία του για τον ελληνικό εθνικισμό

Η στάση της εθνικής ιδεολογίας απέναντι στο βυζαντινό παρελθόν κατά τις πρώτες δεκαετίες του ελληνικού βασιλείου είναι γνωστή. Το Βυζάντιο αντιμετωπιζόταν ως μία περίοδος αμοραλιστικού δεσποτισμού και θρησκευτικού φανατισμού που εξουθένωσε το φιλελεύθερο φρόνημα και καταδούλωσε τις πολιτικές ελευθερίες του «έθνους των Ελλήνων». Στις περισσότερες περιπτώσεις, μάλιστα, η Βυζαντινή περίοδος αντιμετωπιζόταν ως η φυσιολογική εξέλιξη της Ρωμαιοκρατίας στην Ελλάδα, ευρύτερο τμήμα μιας ιστορικής συνέχειας που άρχιζε με την καταστροφή της Κορίνθου το 146 π.Χ. και τελείωνε με την άλωση της Κων/πολης το 1453. Η Βυζαντινή ιστορία ήταν, μάλλον, η ιστορία ενός ακόμα ξένου ζυγού πάνω στον ελληνικό τράχηλο, του τελευταίου ζυγού πριν τον Οθωμανικό ο οποίος αποδείχθηκε, εν τέλει, και ο πλέον ανυπόφορος. Όπως καλά γνωρίζουμε, αυτή η ιστορική οπτική ήταν κληροδότημα του νεοελληνικού διαφωτισμού στο νεαρό ελληνικό κράτος - δεν ήταν όμως το μόνο: το ιδανικό μιας κοινότητας πολιτών με κοινή καταγωγή και δικαιώματα, οι φιλελεύθερες ιδέες, το πρόταγμα της επανάστασης και το αίτημα δημιουργίας ενός σύγχρονου εθνικού κράτους ήταν μέρη της ίδιας κληρονομιάς. Γέννημα του διαφωτισμού ήταν και η ελληνική εθνική ταυτότητα, μια ταυτότητα νεωτερική που εδράζονταν σε κριτήρια κοσμικά και όχι θρησκευτικά, το αφήγημα της οποίας εκκινούσε από την κλασική Ελλάδα και, ύστερα από χιλιάδες χρόνια παρακμής, λαμπρύνονταν και πάλι από την «παλιγγενεσία» του 1821. Αυτό το ταυτοτικό αφήγημα θα αλλάξει με την έλευση του Ρομαντισμού στο ιστοριογραφικό προσκήνιο του ελληνικού βασιλείου κατά το δεύτερο μισό του 19ου αιώνα. Θεωρώντας τη θρησκεία μέσο συσπείρωσης των μελών της εθνικής κοινότητας οι Ζαμπέλιος, Παπαρρηγόπουλος και οι ιδεολογικοί τους επίγονοι, θα «ελληνοποιήσουν» το Βυζάντιο εισάγοντας το ως χαμένο κρίκο στην αλυσίδα της ιστορικής εξέλιξης του έθνους από την αρχαιότητα ως σήμερα.

Αυτή είναι, εντελώς σχηματικά, η άποψη της νεώτερης έρευνας σχετικά με τις διαδικασίες δόμησης της εθνικής ταυτότητας στο νεαρό Ελληνικό κράτος - άποψη η οποία υπονοεί, όταν δεν ορίζει ρητά, ότι το Βυζαντινό παρελθόν απέκτησε εθνικό

χαρακτήρα μόνο όταν το ευρύτερο πλαίσιο της εθνικής ιδεολογίας έγινε κατάλληλο για τη δεξίωσή του, κάτι που συνέβη από τα μέσα του 19^{ου} αιώνα και μετά, με την αυξανόμενη επίδραση του Ρομαντισμού στο ιδεολογικό επίπεδο και τις στρατηγικές εδαφικής επέκτασης στο πολιτικό επίπεδο.

Μεθοδολογικές προκείμενες και ερευνητική στόχευση

Δύναται, τελικά, η πρόσληψη του Βυζαντίου από την ελληνική εθνική ταυτότητα να πιστωθεί εξ' ολοκλήρου στην ιστοριογραφική στροφή που έκαναν ο Σ. Ζαμπέλιος, ο Κ. Παπαρρηγόπουλος και οι επίγονοί τους μέσα στο πνεύμα του Ρομαντισμού; Αυτό ήταν το αφετηριακό ερώτημα της έρευνάς μας.

Μένοντας ανικανοποίητοι από τις απαντήσεις που έδινε το κυρίαρχο ερμηνευτικό Παράδειγμα, αρχίσαμε να ερευνούμε, κατ' αρχήν, το ζήτημα της πρόσληψης του Βυζαντίου από την ελληνική εθνική ταυτότητα. Αφήνοντας κατά μέρος τη θεωρία και κοιτάζοντας εγγύτερα το πραγματολογικό υλικό, κάναμε μια πρώτη παρατήρηση που φάνηκε πολύ χρήσιμη στη συνέχεια. Κατά τις δυο πρώτες δεκαετίες του βίου του νεοελληνικού κράτους, όταν το έργο των Ζαμπέλιου / Παπαρρηγόπουλου δεν είχε ακόμα εμφανιστεί, όταν η αρχαία Ελλάδα ήταν το μόνο παρελθόν που αναγνωριζόταν ως εθνικό και το Βυζάντιο αφοριζόταν ως ξένος ζυγός, ο εθνικιστικός λόγος μέσα στο Βασίλειο της Ελλάδος εμφορούνταν, κατά παράδοξο τρόπο, από τις ιδέες της ανακατάληψης της Κων/πολης. Η ιδέα αυτή που συνοδευόταν - και συμβολιζόταν - από μία εμμονή σχετικά με τον ναό της Αγίας Σοφίας που σκιαγραφούσε μια ενδιαφέρουσα αντινομία: αν και η Βυζαντινή ιστορία απουσίαζε από το αφήγημα της εθνικής ταυτότητας στην Ελλάδα κατά το πρώτο ήμισυ του 19^{ου} αιώνα, η εθνικιστική ρητορική ήταν πλήρης συμβολισμών από το Βυζαντινό παρελθόν. Το Βυζάντιο απορριπτόταν στο επίπεδο της ιστορίας ενώ λατρευόταν στο επίπεδο των συμβόλων.

Με αυτούς τους όρους ξεκινήσαμε την έρευνα για τη λειτουργία και την καταγωγή ενός συμβολικού δίπολου στον εθνικιστικό λόγο των δεκαετιών 1830-1850 το οποίο ορίσαμε ως «η Πόλη» και «ο Ναός». Γρήγορα, το δίπολο συμπληρώθηκε από ένα τρίτο σύμβολο, τον «Βασιλιά» εξ' αιτίας του αρκετά διαδεδομένου μύθου στην Ελλάδα του 19^{ου} αιώνα ενός μυστηριώδη Βασιλιά που θα «ξυπνήσει» και θα ανακαταλάβει την Κων/πολη κυνηγώντας τους κατακτητές της ως τα πέρατα της γης.

Ένα πρώτο μεθοδολογικό πρόβλημα που αντιμετωπίσαμε ήταν εάν τα σύμβολα αυτά ήταν καθαρά συγκυριακά ή διέθεταν κάποιο ιστορικό βάθος. Η στόχευση της μελέτης και τα μέχρι τότε αποτελέσματα μας είχαν φέρει ήδη μέσα στα όρια της ερμηνευτικής προσέγγισης του Anthony Smith (1986, 2003). Ο Smith έχει υποστηρίξει ότι δεδομένα σύμβολα αντέχουν στο χρόνο όταν ενταχθούν σε ή συγκροτήσουν ένα Μύθο. Ο μύθος, σύμφωνα με τον Smith, είναι ένα πλατιά διαδεδομένο αφήγημα σχετικά με το παρελθόν μιας ανθρώπινης κοινότητας - μάλιστα δε για τις ηρωικές ή ιερές όψεις του παρελθόντος αυτού - το οποίο περιβάλλεται από αισθήματα πίστης εκ μέρους της κοινότητας ανεξάρτητα από την τιμή της αλήθειας που αυτό καθεαυτό το αφήγημα φέρει. Στην προκειμένη περίπτωση δεν ήταν δύσκολο να διακρίνει κανείς ότι τα εν λόγω σύμβολα συγκροτούσαν ένα αφήγημα: οι Έλληνες-Χριστιανοί προσδοκούσαν να ανακαταλάβουν την Πόλη και τον Ναό όταν ο Θεός θα ευδοκήσει να στείλει ένα Βασιλιά-Λυτρωτή για να κατανικήσει τους Οθωμανούς. Το επόμενο βήμα ήταν να διακρίνουμε εάν τα σύμβολα μπορούσαν να υποστηρίξουν το αφήγημα αυτό, χωρίς ριζικές διαφοροποιήσεις, σε ένα βάθος χρόνου που υπερέβαινε τα όρια του 19^{ου} αιώνα. Κάτι τέτοιο φάνταζε εξ' αρχής πιθανό: δύσκολα θα μπορούσε κανείς να διαφωνήσει με τη διαπίστωση του Michael Herzfeld (1986) ότι η ιδέα της ανακατάληψης της Κων/πολης αποτελούσε σταθερά στο λόγο και τη σκέψη (discourse) των ελληνόφωνων, τουλάχιστον, υπόδουλων από την Άλωση και δώθε. Εάν όμως αυτός ο μύθος και τα συναρτώμενα σύμβολα διέτρεχαν πράγματι τόσους αιώνες θα χρειαζόταν οπωσδήποτε κάποια μέσα αναπαραγωγής. Εδώ η ανθρωπολογική θεωρία μπορούσε να δώσει μια κατεύθυνση: αποτελεσματικό μέσο αναπαραγωγής μέσα στη μακρά διάρκεια είναι συνήθως ένα σώμα ιερών κειμένων. Τέτοιο σώμα υπήρχε στη νεοελληνική λογοτεχνία. Ήταν κάποιου είδους χρησμοί, άλλα όχι οι αρχαίοι. Ήταν ένα σώμα από βυζαντινές και μεταβυζαντινές προφητείες στις οποίες διάφοροι, συνήθως ψευδώνυμοι, συγγραφείς εξέφραζαν τιςπίστεις και τις ελπίδες τους για το μέλλον της αυτοκρατορίας. Τα γραφτά αυτού του είδους επικεντρώνονταν στην ιδέα της ανάκτησης της Κων/πολης, έπειτα από μια περίοδο κρίσης ή απώλειας, μέσω ενός μεσσιανικού Βασιλιά-Λυτρωτή. Πατώντας πάνω σε πορίσματα παλαιότερης έρευνας του Κ. Θ. Δημαρά (1947, 1957) σχετικά με την πλατιά διάδοση των χρησμών στους ελληνόφωνους τουλάχιστον πληθυσμούς από τις απαρχές της περιόδου της Οθωμανικής κυριαρχίας μέχρι τις πρώτες δεκαετίες του 20^{ου} αιώνα, διατυπώσαμε την υπόθεση ότι η παρουσία του συμβολικού τρίπτυχου Πόλη – Ναός - Βασιλιάς στον ελληνικό εθνικιστικό λόγο του πρώτου μισού του 19^{ου}

αιώνα, τρίπτυχου που παραπέμπει άμεσα στο Βυζαντινό παρελθόν πριν τον Παπαρρηγόπουλο, μπορεί κατά ένα μεγάλο μέρος να αποδοθεί στην ύπαρξη μιας μακράς προ-νεωτερικής παράδοσης πίστεων και νοοτροπιών που ερείδεται στο σώμα των εν λόγω χρησμών.

Χρησιμολογία: παράδοση κειμένων και σύστημα πίστεων

Σε τι συνίστανται αυτές οι πίστεις και νοοτροπίες; Η νικηφόρα προέλαση του Ισλάμ στη Μικρά Ασία αρχικά, και από εκεί στην ανατολική Μεσόγειο και τα Βαλκάνια προκάλεσε ποικίλους κραδασμούς στον χριστιανικό κόσμο. Εξίσου ποικίλοι ήταν οι τρόποι με τους οποίους αντισταθμίζονταν η αγωνία και η ανασφάλεια στις ψυχές των ηττημένων - κατά κύριο λόγο Ορθοδόξων για τους οποίους η ισλαμική προέλαση είχε και τις βαρύτερες συνέπειες. Ένας τρόπος ήταν η διαμόρφωση της αντίληψης ότι η ήττα στο πεδίο της μάχης ήταν ο δίκαιος μισθός των Χριστιανών για τις αμαρτίες τους. Ένας άλλος τρόπος, όχι πάντως αντίθετος με τον προηγούμενο, ήταν η βεβαιότητα της τελικής νίκης. Προκειμένου για τους Οθωμανούς, βέβαια, έναν εχθρό που για αρκετούς αιώνες έμοιαζε ανίκητος, εμπνέοντας το φόβο και μαζί το θαυμασμό στους αντιπάλους του, το αίσθημα της βεβαιότητας της τελικής νίκης δε θα μπορούσε να εξασφαλιστεί παρά με την καταφυγή στον μύθο. Εδώ υπεισέρχονταν η χρησιμολογία: μια απόκρυφη παράδοση μεσοβυζαντινών και υστεροβυζαντινών προφητειών που διαβεβαίωνε τους πιστούς ότι η κυριαρχία των ξένων και αλλόπιστων έμελλε να ανατραπεί σε ένα προσδιορισμένο σημείο του μέλλοντος χρόνου. Λειτουργώντας αντισταθμιστικά της οδύνης στην ψυχή των ηττημένων, η προσδοκία αυτή ήταν ιδιαίτερα χρήσιμη απέναντι στις αυξανόμενες τάσεις εξισλαμισμού των χριστιανών υπόδουλων - τάσεις που δεν ήταν, τις περισσότερες φορές, αποτέλεσμα βίαιων πολιτικών εκ μέρους του Οθωμανικού κράτους. Ήταν, περισσότερο, καρπός ατομικών υπολογισμών στους όποιους το αίσθημα της ψυχολογικής συντριβής («ο Θεός μας ηττάται, άρα δεν είναι αληθινός») βάραινε αρκετά, πέρα από την προοπτική κοινωνικής και οικονομικής ανόδου που εξασφάλιζε η προσχώρηση στη θρησκεία των νικητών (πβ. Vryonis 1971).

Σταθερό χαρακτηριστικό του τρόπου σκέψης που εξέφραζαν οι χρησιμοί ήταν η διαρκής ενασχόληση με τον χρόνο, και πιο συγκεκριμένα με ένα χρόνο ευθύγραμμο και μετρήσιμο. Η κατάλυση της κυριαρχίας των αλλόπιστων εμφανιζόταν

προδιαγεγραμμένη μέσα στον ανθρώπινο χρόνο και όχι μέσα στην αχρονία της αιωνιότητας. Αυτό είναι ένα σημείο που θα πρέπει να έχουμε κατά νου. Η νίκη των πιστών ήταν βέβαιη και θα λάμβανε χώρα σε χρόνο που θα μπορούσε να γίνει γνωστός εκ των προτέρων.

Μεσσιανισμός: πολιτικές και κοινωνικές διαστάσεις

Η προοπτική της νίκης που υπόσχονταν οι χρησιμοί συνομιζόταν στην συντριβή της κυριαρχίας των μουσουλμάνων και στην ανακατάληψη της Πόλης (Κων/πολη) και του Ναού (Αγ. Σοφία). Ας μη φανταστούμε όμως ότι το γεγονός αυτό διαγραφόταν ως αποτέλεσμα μαχητικών προσπαθειών εκ μέρους της κοινότητας των Ορθοδόξων. Το εάν οι αλλόπιστοι επρόκειτο να συντριβούν στρατιωτικά, και η Πόλη και ο Ναός να ανακτηθούν, ήταν ζήτημα αποκλειστικά της θείας βούλησης και των οργάνων που την εξέφραζαν: ενός μεσσιανικού Βασιλιά - (και, σε υστερότερη περίοδο, Λαού-) Λυτρωτή. Από αυτή την άποψη δεν θα ήταν αδικαιολόγητο εάν ονομάζαμε το συγκεκριμένο σύστημα πίστεων μεσσιανισμό. Μεσσιανισμός σύμφωνα με έναν από τους πολιτικούς επιστήμονες που πρωτοστάτησαν στη μελέτη του εθνικισμού, τον Hans Kohn (1933), είναι η πίστη στον ερχομό ενός Λυτρωτή ο οποίος θα καταργήσει την παρούσα τάξη πραγμάτων εγκαθιδρύοντας ένα καθεστώς κοινωνικής δικαιοσύνης και ευτυχίας είτε σε σχέση με μια συγκεκριμένη ανθρώπινη ομάδα είτε σε παγκόσμιο επίπεδο. Ο μεσσιανισμός είναι ένα θρησκευτικό δόγμα με πολιτικές συνέπειες. Δεν είναι το μόνο. Μια συγγενής ιδεολογία είναι και ο χιλιασμός (millenarianism ή millennialism) ο οποίος με τις θρησκευτικές φαντασιώσεις και το εξισωτικό του πρόγραμμα, τους ηγέτες-προφήτες και τις αιματηρές εκρήξεις των αγροτικών μαζών που πυροδοτεί κατά καιρούς, έχει προκαλέσει το ενδιαφέρον της ιστορικής έρευνας με case studies που εκτείνονται από την Ευρώπη μέχρι την Κίνα και την Αμερική (Hobsbawm 1959, Hunt 2001). Οι αναλύσεις για την Ελλάδα και τα Βαλκάνια των πρώιμων νεότερων χρόνων, μάλιστα, έχουν την τάση να ονομάζουν «χιλιασμό» το σύστημα πίστεων που μας απασχολεί εδώ (Stoianovich 1995, Κιτρομηλίδης 1996, Roudometof 2001). Όμως όρος «χιλιασμός» στην προκειμένη περίπτωση δεν φαίνεται να είναι αναλυτικά επαρκής. Οι εργασίες του Paul J. Alexander (1985) και του Αστέριου Αργυρίου (1982) για τη βυζαντινή και μεταβυζαντινή αποκαλυπτική παράδοση αντίστοιχα, μας βοήθησαν να αντιληφθούμε ότι ο μεσσιανισμός, στην

περίπτωση που μας αφορά τουλάχιστον, ήταν μια παράδοση κειμένων που συγκροτούσε ένα σύστημα πίστεων. Δεν είχε ηγέτες όπως τα χλιαστικά κινήματα, είχε ερμηνευτές. Ο μεσσιανισμός δεν ήταν λιγότερο μοιρολατρικός από την παραδοσιακή κοσμοαντίληψη που τον γεννούσε. Απεργαζόταν όμως την ανατροπή της υφιστάμενης εξουσίας, μιας εξουσίας ξένων και αλλόπιστων με τους δικούς του όρους. Το πρόβλημα που έθετε δεν ήταν η θεία οργή αλλά η διάρκεια της. Η λύση που πρόσμενε δεν ήταν πέραν του κόσμου τούτου, ήταν εγκόσμια, όμως συλλαμβανόταν και διατυπωνόταν με όρους μυθικούς: πρόκειται για την λεγόμενη «Ανάσταση» και τον προσδιορισμό του χρόνου της. Με τον τρόπο αυτό διαμόρφωσε τη βάση σε αντιλήψεις αντίστασης στον Οθωμανό κυρίαρχο – αντιλήψεις που δεν ήταν αιρετικές με θεολογικούς όρους: διαβεβαίωνε του πιστούς η θεία τιμωρία δεν ήταν δυνατό να διαρκέσει αιώνια. Η διαπίστωση αυτή, από την άλλη πλευρά, δεν σήμαινε αναγκαστικά ρήξη με το κυριαρχικό status quo. Δεν είναι τυχαίο, άλλωστε, ότι οι μεσσιανιστές δυσκολευόταν πολύ να περάσουν από τη θεωρία στην επαναστατική πράξη στην προ-νεωτερική εποχή, εκτός ίσως από δονκιχωτικές, εξαιρέσεις όπως ο Διονύσιος Σκυλόσοφος στα 1600 και, ξανά, στα 1611. Οι χρησμοί δεν μιλούσαν για απελευθέρωση, μιλούσαν για απολύτρωση – μια απολύτρωση όμως ενδοϊστορική η οποία προσέδιδε έναν ευρύτερα πολιτικό χαρακτήρα στον μεσσιανισμό.

Μέσα στη μακρά διάρκεια του χρόνου, τώρα, τα κείμενα-φορείς του μεσσιανισμού έφτασαν να συνοψίζουν τις ελπίδες και τους υπολογισμούς όχι μονάχα των, αναγκαστικά λόγιων, εμπνευστών τους αλλά και ευρύτερων στρωμάτων της κοινότητας των Ορθοδόξων: έχοντας την ικανότητα να περιβάλλονται την αυθεντία του ιερού κανόνα, διέχεαν κοινωνικά τα νοήματά τους επηρεάζοντας - ή ακόμα, δομώντας – νοοτροπίες στα χαμηλά στρώματα. Εδώ θα πρέπει να σημειωθεί ότι οι αντιλήψεις και οι συλλογικές πίστεις που μας απασχολούν δεν αναπαράγονταν μόνο μέσα από το κείμενο: η χρησιμολογία εκτός από κειμενικές, διέθετε προφορικές και οπτικές μορφές. Οι χρησμοί κυκλοφορούσαν συχνά σε απλή ομοιοκατάληκτη γλώσσα που διευκόλυνε την απομνημόνευση. Αφορούσαν όχι μόνο στον προφορικό λόγο αλλά και σε οπτικά σημεία ενίοτε του ουρανού, όπως άστρα, νέφη, φωτεινά μετέωρα, αλλά και της γης, κυρίως σεισμοί αλλά και όποιο άλλο φυσικό φαινόμενο μπορούσε να προκαλέσει μεγάλη εντύπωση εκλαμβανόμενο ως «σημείο». Ας

σημειωθεί ότι τα «σημεία» αυτά προσφερόταν για ερμηνεία όχι από τους λίγους αλλά από όλους.

«Αρχαίες Προφητείες, Σύγχρονες Προρρήσεις»

Για τις Ορθόδοξες διανοητικές ελίτ οι μεσσιανικές προσδοκίες έχασαν το νόημά τους με την ωρίμανση του Νεοελληνικού Διαφωτισμού. Όμως η βαθιά ριζωμένη ιδέα σε μια επικείμενη συλλογική «Ανάσταση» αποδείχθηκε καθοριστικής σημασίας λίγο αργότερα, όταν το πρόταγμα της Επανάστασης κατέστησε επιτακτική την ανάγκη προσεταιρισμού ευρύτερων μαζών. Σε γενικές γραμμές, οι πρωτεργάτες του επαναστατικού ακτιβισμού, από τον Ρήγα Φεραίο μέχρι τη Φιλική Εταιρεία, έθεσαν τον παραδοσιακό μεσσιανισμό στην υπηρεσία των πολιτικών τους επιδιώξεων ανασηματοδοτώντας τους θρησκευτικούς συμβολικούς του όρους με σημαινόμενα εθνικού περιεχομένου. Θα αρκούσε ίσως να υπογραμμίζαμε δύο σημεία εδώ: πρώτον, ότι το συγκεκριμένο ιδεολογικό υπόστρωμα επέτρεψε στους θιασώτες των επαναστατικών ιδεών να βρουν ήδη διαμορφωμένες λαϊκέςπίστεις για μια επικείμενη συλλογική λύτρωση μέσω ενός οργάνου της θείας βούλησης, ρόλο που οι ίδιοι μετέθεσαν επιδέξια στο συλλογικό υποκείμενο του ελληνικού έθνους. Δεύτερον, ότι το ίδιο υπόστρωμα τους επέτρεψε να ταυτίσουν την έναρξη της επανάστασης με το χρόνο της συλλογικής Λύτρωσης για τον οποίο μιλούσε κρυπτικά η χρησιμολογία νομιμοποιώντας έτσι την αίτημα της εξέγερσης στα μάτια των Ορθόδοξων μαζών. Από αυτή την οπτική γωνία, η Επανάσταση ήταν θεόθεν αποφασισμένη και, γι' αυτό, ήταν σίγουρο ότι θα επιτύγχανε.

Το τέλος του Αγώνα και η δημιουργία του ελληνικού κράτους δεν μείωσαν τη γοητεία που επέμενε να ασκεί ο μύθος της ανάκτησης της «Βασιλίδος των πόλεων» σε ποικίλα τμήματα της ελληνικής κοινωνίας έχοντας, στο μεταξύ, ολοκληρώσει την ανασηματοδότηση των θρησκευτικών συμβολικών του όρων με σημαινόμενα εθνικού περιεχομένου. Οι κεντρικοί συμβολικοί τόποι του μύθου (Πόλη, Ναός, Βασιλιάς) υποκειμενοποιούνταν μεν μέσα στα όρια του έθνους αλλά αντικειμενοποιούνταν, τώρα, έξω από τα όρια του κράτους. Οπλισμένος με την ψυχολογική ισχύ της εθνικής ανάγνωσης και τη δυναμική της πλατιάς απήχησης, τόσο αναφορικά με τις αγροτικές μάζες όσο και με τμήματα των πολιτικών και διανοητικών ελίτ, ο μύθος, κατά τις δύο πρώτες δεκαετίες της ζωής του ελληνικού

βασιλείου, παρείχε τη βάση για μια πρόιμη σύζευξη του Βυζαντινού παρελθόντος με την ελληνική εθνική ταυτότητα παρά τον οστρακισμό του παρελθόντος αυτού από την επίσημη ιδεολογία της εποχής. Με ποιο τρόπο;

Εκτός από άξονας μιας παράδοσης που γνώρισε ιδιαίτερη άνθηση μέσα στο ελληνικό βασίλειο σε απόλυτη συνάφεια με τις κρίσεις του ανατολικού ζητήματος - μιλάμε εδώ για την έκδοση χρησμολογίων - το συμβολικό τρίπτυχο Πόλη, Ναός, Βασιλιάς λειτούργησε σαν κύριος παράγοντας της διαδικασίας που ο Anthony Smith (2003) ονομάζει «εδαφοποίηση της μνήμης» (territorialization of memory). Εδαφοποίηση της μνήμης είναι η διαδικασία κατά την οποία οι μνήμες συγκεκριμένων προσώπων ή γεγονότων συνδέονται αμετάκλητα με συγκεκριμένους γεωγραφικούς τόπους ή σημεία και, μέσω αυτών, δημιουργούν ένα πεδίο δυνατών και ιδιαίτερων συναισθημάτων. Καίριας σημασίας μεταξύ αυτών των συναισθημάτων είναι η αντίληψη της ιερότητας του χώρου, αντίληψη που δημιουργείται με ποικίλους τρόπους: είτε γιατί εκεί οι προπάτορές μας έζησαν, μεγαλούργησαν και πέθαναν, είτε γιατί ο τόπος αποτέλεσε το πεδίο κρίσιμων ιστορικών καμπών που σφράγισαν την πορεία της κοινότητας μας, είτε, τέλος, γιατί ο Θεός μας τον έχει υποσχεθεί. Συγκεντρώνοντας όλα τα παραπάνω χαρακτηριστικά, τόσο η Πόλη όσο και ο Ναός δεν έπαψαν να προσανατολίζουν το συλλογικό φαντασιακό μέσα στο ελληνικό κράτος σε αλυτρωτικές στοχοθεσίες και προνοιακά σχήματα, αντίθετα με τις αξίες του, κυρίαρχου προεπαναστατικά, πολιτικού κλασικισμού. Το σύμβολο του Βασιλιά-Λυτρωτή, από την άλλη πλευρά, επιδέχονταν πολλαπλές ερμηνείες, αποκτώντας για τον λόγο αυτό μεγάλη πολιτική χρησιμότητα. Ήδη από τα χρόνια που η Επανάσταση ήταν στην τελική ευθεία, ο νεοελληνικός διαφωτισμός έκανε κάποιες εξαιρέσεις στην αυστηρή αποτίμηση του Βυζαντινού παρελθόντος (πβ. Politis 2004, Κουμπουρλής 2005). Μερίδα λογίων του Διαφωτισμού είχαν αντιμετωπίσει τον Κων/νο Παλαιολόγο ως επιτομή αντίστασης και θυσιαστικής αυταπάρνησης απέναντι στους Οθωμανούς κατακτητές, αφήνοντας έτσι ένα παράθυρο ανοικτό προς τη θετική πρόσληψη του Βυζαντίου από τη νεοελληνική ιδεολογία - και τούτο παρά τα εν γένει αντιβυζαντινά αισθήματά τους.

Το Βυζαντινό παρελθόν, λοιπόν, παρουσίαζε κάποιες όψεις που μπορούσαν να αξιοποιηθούν πολιτικά από όσους ευαγγελίζονταν την Επανάσταση και την ίδρυση του ανεξάρτητου ελληνικού κράτους. Το Βυζάντιο δεν παρείχε μόνο αφορμή για καταγγελία στους εκπροσώπους του ελληνικής λογιοσύνης: παρείχε επίσης σύμβολα

και πρότυπα με αντιοθωμανικό περιεχόμενο. Τα συγκεκριμένα σύμβολα και πρότυπα είχαν να κάνουν με επιλεκτικά σημεία, τόπους, αναφορές από το παρελθόν αυτό (Πόλη, Ναός Βασιλιάς) τα οποία, διόλου συμπτωματικά, αποτελούσαν τους πυλώνες ενός παλαιού μύθου που αντανakλούσε κοινές μνήμες πέρα από ταξικούς περιορισμούς. Η στάση απέναντι στο Βυζάντιο, λοιπόν, για ένα ευκρινές τουλάχιστον μέρος των εκπροσωπών και επιγόνων του Διαφωτισμού τόσο στα χρόνια της επανάστασης όσο και στις δυο πρώτες δεκαετίες του ελληνικού βασιλείου δεν ήταν απλά απορριπτική αλλά, κατά κύριο λόγο, αμφίθυμη. Και η αμφιθυμία οφείλονταν ακριβώς στην παρουσία του Βυζαντίου στη συλλογική συνείδηση, τόσο των εξευρωπαϊσμένων ηγετικών ομάδων όσο και των αγροτικών - Ορθόδοξων κατώτερων στρωμάτων, ταυτόχρονα ως ιστορία και ως μνήμη. Οι δεύτεροι ουδέποτε αποκήρυξαν το Βυζάντιο ως συλλογικό παρελθόν. Οι δε πρώτοι – ή τουλάχιστον ένα ευκρινές μέρος τους – απέρριπταν το Βυζαντινό παρελθόν ως ιστορία αλλά όχι ως μνήμη. Θα θέλαμε να κλείσουμε με το συμπέρασμα ότι το τραύμα της απώλειας της «Βασιλίδος των πόλεων», οι ευρέως διαδεδομένοι μύθοι της ανάκτησής της, η «μετάφραση» των ιερών συμβολικών σημαινόντων του παρελθόντος στην πολιτική γλώσσα του εθνικισμού και, βεβαίως, η πολιτική συγκυρία, ήταν πιθανότατα οι παράγοντες οι οποίοι έθεσαν το πλαίσιο αλλά και τις βάσεις για την δεξίωση του Βυζαντίου από την ελληνική εθνική ταυτότητα πριν τον Ζαμπέλιο και τον Παπαρρηγόπουλο.

Παραπομπές

Alexander, Paul J. (1985) *The Byzantine Apocalyptic Tradition*, edited with an introduction by Dorothy deF. Abrahamse, Berkeley-Los Angeles-London, University of California Press.

Herzfeld, Michael (1986) *Ours Once More: Folklore, Ideology and the Making of Modern Greece*, Austin, University of Texas Press.

Hobsbawm, Eric J. (1959) *Primitive Rebels: Studies in Archaic Forms of social Movement in the 19th and 20th centuries*, Manchester, Manchester University Press,.

Hunt, Stephen (ed.) (2001) *Christian Millenarianism: From the Early Church to Waco*, London, Hurst.

Kohn, Hans (1933) “Messianism”, *Encyclopaedia of Social Sciences*, vol. 10, New York, Macmillan.

Politis, Alexis (2004) “La Conquista di Constantinopoli: Un Caso Particolare della Ricezione di Bisanzio nell’ Ideologia Neogreca”, *Niccolò Tommaseo: Popolo e Nazioni: Italiani, Corsi, Greci, Illirici, Atti del Convegno Internazionale di Studi nel Bicentenario della Nascita di Niccolò Tommaseo, Venezia, 23-25 Gennaio 2003*, Roma-Padova, Editrice Antenore, 415-433.

Roudometof, Victor (2001) *Nationalism, Globalization and Orthodoxy: The Social Origins of Ethnic Conflict in the Balkans*, Westport – London, Greenwood Press.

Smith, Anthony D. (1986) *The Ethnic Origins of Nations*, Oxford, Blackwell

Smith, Anthony D. (2003) *Chosen Peoples: Sacred Sources of National Identity*, Oxford, Oxford University Press

Stoianovich, Traian (1995) “Prospective: Third and Fourth Levels of History”, in Traian Stoianovich, *Between East and West: The Balkan and the Mediterranean Worlds*, vol. iv: *Material Culture and Mentalités: Land, Sea, Destiny*, New Rochelle-New York, A. D. Caratzas, 93-113.

Vryonis, Speros Jr. (1971) *The Decline of Medieval Hellenism in Asia Minor and the Process of Islamization from the Eleventh through the Fifteenth Century*, Berkeley – Los Angeles – London, University of California Press.

Αργυρίου, Αστέριος (1982) *Les exégèses Grecques de l' Apocalypse à l' époque Turque (1453-1821): Esquisse d' une Histoire des Courants Idéologiques au sein du Peuple Grec Asservi*, Θεσσαλονίκη, Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών.

Δημαράς, Κωνσταντίνος Θ. (1947) “Οι Χρησμοί στη Νέα μας Ιστορία”, *Εκλογή*, 3, 2, 196-203.

Δημαράς, Κωνσταντίνος Θ. (1957) «Ψυχολογικοί Παράγοντες του Εικοσιένα: Λόγος Πανηγυρικός», ανάτυπο του *Σπουδές της Α.Β.Σ.Π.*, Αθήνα, χ.ε.

Κιτρομηλίδης, Πασχάλης Μ. (1996) *Νεοελληνικός Διαφωτισμός: Οι Πολιτικές και Κοινωνικές Ιδέες*, Αθήνα, ΜΙΕΤ.

Κουμπουρλής, Γιάννης (2005) «Η Ιδέα της Ιστορικής Συνέχειας του Ελληνικού Έθνους στους Εκπροσώπους του Ελληνικού Διαφωτισμού: η Διαμάχη για το Όνομα του Έθνους και οι Απόψεις για τους Αρχαίους Μακεδόνες και τους Βυζαντινούς», *Δοκιμές*, 13-14, 137-191.

Ενδεικτική Βιβλιογραφία

Clogg, Richard (1996a) “The Byzantine Legacy in the Modern Greek World: The Megali Idea”, Study IV, in Richard Clogg, *Anatolica: Studies in the Greek East in the 18th and 19th Centuries*, London, Variorum, 253-281.

Cohn, Norman (1970) *The Pursuit of the Millennium: Revolutionary Millenarians and Mystical Anarchists of the Middle Ages*, revised and expanded edition, New York, Oxford University Press.

Kitromilides, Paschalis M. (1990) “Imagined Communities’ and the Origins of the National Question in the Balkans”, in Martin Blinkhorn & Thanos Veremis (eds) *Modern Greece: Nationalism and Nationality*, Athens, ELIAMEP.

Kitromilides, Paschalis M. (1998) “On the Intellectual Content of Greek Nationalism: Paparrigopoulos, Byzantium and the Great Idea”, in David Ricks & Paul Magdalino (eds) *Byzantium and Modern Greek Identity*, Centre for Hellenic Studies, King’s College London; Aldershot, Ashgate, 25-33.

Magdalino, Paul (1993) “The History of the Future and its Uses: Prophecy, Policy and Propaganda”, in Roderick Beaton & Charlotte Roueché (eds) *The Making of Byzantine History: studies dedicated to Donald M. Nicol*, Centre for Hellenic Studies, King’s College London; London, Variorum, 3-34.

Mango, Cyril (1984b) “The Legend of Leo the Wise”, Study XVI, in Cyril Mango, *Byzantium and its Image*, London, Variorum, 59-93.

Miyamoto, Yoko (1993) “The Influence of Medieval Prophecies on Views of the Turks: Islam and Apocalypticism in the Sixteenth Century”, *Journal of Turkish Studies*, 17, 125-145.

Nicolopoulos, John (1985) “From Agathangelos to the Megale Idea: Russia and the Emergence of Modern Greek Nationalism”, *Balkan Studies*, 26,1, 41-56.

Schechner-Genuth, Sara (1997) *Comets, Popular Culture and the Birth of Modern Cosmology*, Princeton NJ, Princeton University Press.

Schöpflin, George (1997), “The Function of a Myth and a Taxonomy of Myths” in Geoffrey Hosking & George Schöpflin (eds), in *Myths and Nationhood*, New York, Routledge.

Ševčenko, Ihor (1981) “The Decline of Byzantium Seen through the Eyes of its Intellectuals”, Study II, in Ihor Ševčenko, *Society and Intellectual Life in Late Byzantium*, London, Variorum, 169-186.

Smith, Anthony D. (1998) *Nationalism and Modernism: A Critical Survey of Recent Theories of Nations and Nationalism*, London & New York, Routledge.

Smith, Anthony D. (2000) “The ‘Sacred’ Dimension of Nationalism”, *Millennium: Journal of International Studies*, 29, 3, 791-814.

Taithe, Bertrand & Thornton, Tim (eds) (1997) *Prophecy: The Power of Inspired Language in History*, Phoenix Mill: Sutton.

Turner, C. J. G. (1968) “An Oracular Interpretation Attributed to Gennadius Scholarius”, *Ελληνικά*, 21, 40-47.

Vasiliev, Alexander (1942-43) “Medieval Ideas of the End of the World: West and East”, *Byzantion*, 16, 462-502.

Yerasimos, Stéphane (1999) “De l’ Arbre à la Pomme: La Genealogie d’ un Thème Apocalyptique” in Benjamin Lellouch & Stéphane Yerasimos (eds) *Les Traditions Apocalyptiques au Tourant de la chute de Constantinople*, Paris-Montreal, L’ Harmattan, 153-192.

Αργυρίου, Αστέριος (1999) «Το Ιδεολογικό Περιεχόμενο των Ερμηνειών στην Αποκάλυψη κατά την περίοδο του Νεοελληνικού Διαφωτισμού», στο *1900ετηρίς της Αποκαλύψεως του Ιωάννου: Πρακτικά Διεθνούς Διεπιστημονικού Συμποσίου (Αθήνα – Πάτμος 17-26 Σεπτεμβρίου 1995)*, Σάββας Αγουρίδης κ.α. (επιμ.), Αθήνα, Ιερά πατριαρχική μονή Αγ. Ιωάννου του Θεολόγου Πάτμου, 1999, 163-181.

Βέης, Νίκος Α. (1937) «Περί του Ιστορημένου Χρησμολογίου της Κρατικής Βιβλιοθήκης του Βερολίνου και του Θρύλου του «Μαρμαρωμένου Βασιλιά», *Byzantinisch-Neugriechische Jahrbücher*, 13, 203-244λς’.

Καριώτογλου, Αλέξανδρος (1982) *Η περί του Ισλάμ και της Πτώσεως Αυτού «Ελληνική Χρησμολογική Γραμματεία»: από των Αρχών του 16^{ου} μέχρι και του Τέλους του 18^{ου} αιώνα*, ανέκδοτη διδακτορική διατριβή, Αθήνα, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών

Κυριακού Κατερίνα (1995) *Οι Ιστορημένοι Χρησμοί του Λέοντος Στ', του Σοφού: Χειρόγραφη Παράδοση και Εκδόσεις κατά τους ΙΕ' - ΙΘ' αιώνες*, Αθήνα, Σύλλογος προς Διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων.

Πολίτης Αλέξης (1969) «Η Προσγραφόμενη στον Ρήγα Πρώτη Έκδοση του Αγαθάγγελου: το Μόνο Γνωστό Αντίτυπο», *Ερανιστής*, 42, 173-192.

Σκλαβενίτης Τριαντάφυλλος Ε. (1978) «Χρησμολογικό Μονόφυλλο των Αρχών του 18^{ου} αιώνα», *Μνήμων*, 7, 46-59.